

DİN GÖREVLİLERİNİN TASAVVUFA İLİŞKİN TUTUMLARI: ÖLÇEK GELİŞTİRME VE UYGULAMA ÇALIŞMASI*

Ahmet KOÇ**
Halil İbrahim ŞİMŞEK***

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 09 Mayıs 2025, **Kabul Tarihi:** 13 Ağustos 2025, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2025, **Atf:** Koç, Ahmet. Şimşek, Halil İbrahim. "Din Görevlilerinin Tasavvufa İlişkin Tutumları: Ölçek Geliştirme ve Uygulama Çalışması". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 25/2 (Eylül 2025): 1133-1170.

DOI: 10.33415/daad.1695875

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 09 May 2025, **Accepted:** 13 August 2025, **Published:** 30 September 2025, **Cite as:** Koç, Ahmet. Şimşek, Halil İbrahim. "Attitudes of Religious Officials Towards Sufism: Scale Development and Application Study". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 25/2 (September 2025): 1133-1170.

DOI: 10.33415/daad.1695875

* Bu çalışma, Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'nun 28.03.2023 tarih ve 2023-78 sayılı onayı ile hazırlanmıştır.

** Sorumlu yazar, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı, ahmetkoc@istanbul.edu.tr, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0001-6165-4401>, Katkı oranı: %50 / Responsible Author, Assoc. Prof., İstanbul University, Faculty of Theology, Department of Religious Education, ahmetkoc@istanbul.edu.tr, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0001-6165-4401>, Contribution rate: 50%

*** Prof. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, halilibrahim-simsek@hitit.edu.tr, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0003-0036-5416>, Katkı oranı: %50 / Prof. Dr., Hitit University, Faculty of Theology, Department of Sufism, halilibrahim-simsek@hitit.edu.tr, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0003-0036-5416>, Contribution rate: 50%

Öz

Bu araştırmanın amacı, din görevlilerinin tasavvufa yönelik tutumlarını belirlemek için ölçek geliştirmek ve bu ölçekle uygulama çalışması yapmaktır. Literatür taramasıyla başlanan ölçek geliştirme süreci, soru havuzu oluşturulması ve aday ölçek formunun hazırlanmasıyla sürdürülmüştür. 2023 yılında gerçekleştirilen araştırmanın örneklem grubunu Çorum Müftülüğündeki din görevlileri oluşturmuştur. Açımlayıcı faktör analizinde ölçeğin 23 madde ve dört faktörlü bir yapıda olduğu belirlenmiştir. Faktörlere “bireysel dini gelişim, dini yaklaşım, mesleki gelişim, sosyal iletişim” isimleri verilmiştir. Doğrulamalı faktör analizinde uyum indekslerinin kabul edilebilir düzeyde, güvenilirlik katsayılarının yüksek düzeyde olduğu belirlenmiştir. Buna göre “Din Görevlilerinin Tasavvufa İlişkin Tutumları Ölçeği”nin geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğu belirlenmiştir. Uygulamada din görevlilerinin tasavvuf yönelik tutumlarının bireysel dini gelişim boyutunda “katılıyorum”, dini yaklaşım boyutunda “kararsız”, mesleki gelişim ve sosyal iletişim boyutlarında “tamamen katılıyorum” düzeyinde olduğu tespit edilmiştir. Din görevlilerinin demografik özelliklerine göre tasavvufa ilişkin tutumları incelendiğinde cinsiyet, yaş, ünvan, görev yeri ve kıdem değişkenlerinin gruplar arasında anlamlı farklılığa sebep olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Din Görevlisi, Diyanet İşleri Başkanlığı, Dini Hayat, Ölçek Geliştirme.

**Attitudes of Religious Officials Towards Sufism:
Scale Development and Application Study**

1134 | db

Extended Abstract

This study was conducted to develop a scale to assess religious officials' attitudes towards Sufism and to conduct an application study with this scale, which was carried out in Çorum province in 2023. The psychometric properties of the scale developed in the first stage of the study are as follows: In this direction, Exploratory Factor Analysis (EFA) was performed, and it was determined that the scale had a four-factor structure consisting of 23 items and explained 65.96% of the total variance. As a result of the analysis conducted with the Promax oblique rotation method, it was determined that the factor loading values varied between 0.90 and 0.45. The factors in the scale were named as follows: First factor (8 items): individual religious development; second factor (6 items): professional development; third factor (5 items): religious approach; fourth factor (4 items): social communication. According to the Confirmatory Factor Analysis (CFA) results, $X^2=1.94$ and $RMSEA=0.07$ were calculated. When other fit indices were examined, $SRMR=0.08$, $CFI=0.92$, $IFI=0.92$, $TLI/NNFI=0.91$, $PGFI=0.67$ and $PNFI=0.75$ values were obtained. The reliability analysis calculated the Cronbach's Alpha coefficient for the entire scale as 0.90. In addition, the Cronbach's Alpha values of the four factors were found to be 0.92, 0.82, 0.89, and 0.84, respectively. As a result of all these analyses, it can be stated that the “Religious Officials' Attitudes to Sufism Scale,” consisting of 23 items, can be used as a valid and reliable measurement tool to reveal the attitudes of religious officials towards Sufism.

In the second stage of the study, the scale developed to reveal the attitudes of religious officials towards Sufism was applied. The following results were obtained in the application: In the study, it was determined that the attitudes of religious

officials towards the professional development and social communication dimension of Sufism were at a whole level, and their attitudes towards the individual development dimension were at a high level. Their attitudes towards the religious approach dimension were at a moderate level. The results of the study reveal that the attitudes of religious officials towards Sufism vary in different dimensions and that they are more positive in terms of professional development and social relations, but more cautious in terms of religious approach. The study determined that religious officials in the city center resort to the Sufism approach more to establish effective communication with people and undertake the role of social guidance. In the study, Quran course teachers came to the forefront in the professional development and social communication dimensions of Sufism, as they were more involved in individual education and guidance processes. In contrast, imams came to the forefront in the religious approach dimension, as people who convey religious information to the congregation through sermons and provide religious guidance. In the study, it was determined that the attitudes of female religious officials towards Sufism were higher than those of male religious officials in the professional development, religious approach, and social communication dimensions. When the findings were examined in terms of age, it was seen that religious officials in the 18-24 age group had attitudes towards Sufism regarding professional development that were lower than those of religious officials in the older age group. In the seniority variable in the profession, it was seen that religious officials with less seniority came to the forefront in the individual religious development dimension. It was determined that educational status was the only variable that did not cause a significant difference between the groups in the attitudes of religious officials towards Sufism.

In line with the research findings, considering that religious officials' attitudes towards Sufism vary depending on their professional roles, in-service training programs can be organized to convey the basic principles of Sufism, especially in social communication and professional development. It would be beneficial to increase the number of qualitative studies to examine the effect of Sufism on religious officials in more depth. In particular, field studies can be conducted on how religious officials interpret Sufism values in their professional lives, the contribution of Sufism to professional guidance processes, and the spiritual support mechanism. By investigating the effects of Sufism on professional burnout, spiritual satisfaction, and professional motivation, Sufism guidance approaches for religious officials can be developed. As a result, because Sufism can be a spiritually supportive element for religious officials, it is important to encourage academic and practical studies to ensure that this field is used more effectively in professional processes.

Keywords: Sufism, Religious Official, Presidency of Religious Affairs, Religious Life, Scale Development.

Giriş

Tasavvufî düşünce ve anlayışın ortaya çıkışından günümüze kadar geçen tarihi süreçte Müslüman toplumların pek çok kesimini etkilediği, onların dinî düşünce ve hayatlarında çeşitli yansımalarıyla belirleyici olduğu bilinmektedir. Dönemsel gelişmelere ve yerleşim bölgelerine göre söz konusu bu etkilenme durumu farklılık arz edebilmektedir. Genel olarak kişilerin kendi dini yaşantılarında ve

manevi hayatlarında gerçekleştirdikleri uygulamaları içeren tasavvufun, bireylerin birbirlerine veya içinde bulundukları toplumun farklı anlayıştaki bireylerine karşı tutumlarına yönelik belirleyici birtakım anlayışları da ihtiva ettiği görülmektedir.¹ Örneğin bir sufi, kendi hayatında güzel ahlak sahibi bir birey olması gerektiği gibi etrafındaki diğer insanlara karşı sahip olduğu bu güzel ahlaka ait davranış ve tutumları sergilemek durumundadır. Çünkü tasavvufi düşünce ve anlayışı dini hayatının merkezine alan bir sufi/mutasavvıfın bireysel yapıp etmelerinin yanı sıra içinde bulunduğu çevresiyle uyumu ve onlara karşı muamelesine göre manevi açıdan kendini geliştirebildiği anlaşılmaktadır. Ancak mutasavvıflar ile diğer insanlar arasında gelişen bu etkileşimin her zaman olumlu sonuçlar oluşturmadığı, bazen olumsuz etkileşimler ve bunlara bağlı olarak kötü sonuçların gerçekleşebildiğini dikkate almak gerekir. Bu durumun bir örneği olarak, miladi 17. Yüzyıl Osmanlı toplumunda bazı medrese kökenli vaizler ve sufiler arasında cereyan eden tartışmaların oluşturduğu olumsuzluklar zikredilebilir.²

1136| db

Bilindiği üzere Türkiye’de dinî idare ve yaygın din eğitimi faaliyetleri resmî olarak Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) uhdesinde yürütülmektedir. Yapılan araştırmalarda DİB’in yaptığı hizmet ve faaliyetlerle toplumda bütünleştirici bir rolü olduğu ifade edilmektedir.³ DİB bu hizmet ve faaliyetleri bünyesindeki “müftü, vaiz, uzman, Kur’an kursu öğreticisi, manevi danışman, imam hatip ve müezzin-kayyım” gibi ünvanlara sahip din görevlileri vasıtasıyla gerçekleştirmektedir. DİB bünyesinde görev yapan söz konusu ünvanlardaki din görevlilerinin tasavvufi eğilimlere sahip kişi ya da gruplarla karşılaşma ihtimalinin yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Hatta din görevlilerinden bir kısmının tasavvufi düşünce ve ekollerine mensup veya yakınlığı ya da karşıtlığı olabilir. Hem söz konusu tutumların hem de onlardan kaynaklı olarak ortaya çıkan yaklaşım-

¹ Zafer Erginli, “İslâm Medeniyetinin İnsan Tasavvuru ve Tasavvuf Üzerine”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 21/1 (2010), 46.

² Osmanlı tarihinde Kadızâdeliler ile Sivasîler tartışması olarak bilinen ve etkileri sonraki yüzyıllarda da devam eden bu olayın mahiyeti hakkında detaylı bilgi için bk. Katip Çelebi, *Mizanü'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ehakk: İhtilaf İçinde İtidal*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2016); Ali Fuat Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası: 17. Yüzyılda Kadızâdeliler ve Sivasîler*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017); İbrahim Baz, *Kadızâdeliler ve Sivasîler Tartışması* (Ankara: Otto Yayınları, 2019); Ali Durmuş, *Osmanlı Hanefîlerinin Hanefîliğe Eleştirisi: Kadızâdeliler Hareketi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021).

³ Kemaleddin Taş, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002), 167.

ların din görevlisinin vazifesini ifa ederken gerçekleştirdiği tutum ve davranışlarına olumlu veya olumsuz etkilerinin araştırılması ile elde edilen verilerin ortaya konulması gerekmektedir. Ancak henüz söz konusu alanda geliştirilmiş ölçek/anket ve bunlara dayalı saha çalışmalarına rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla bu alanda yeterli ve verilere dayalı çalışmaların olmaması sebebiyle ciddi bir bilgi karmaşasının meydana geldiği, eksik veya haksız değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. İşte bu çalışma ile din görevlilerinin tasavvufa veya sufi ekollere bakışının tespit edilmesi ve verilere dayalı bilgilerin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Bu çalışmanın genel amacı, din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarını geçerli ve güvenilir bir biçimde ölçmeye imkân veren bir ölçek geliştirmek ve bu ölçeği kullanarak mevcut tutum düzeylerini belirlemektir. Bu genel amaç doğrultusunda araştırmanın alt amaçları ise din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarını mesleki gelişim, bireysel gelişim, dini yaklaşım ve sosyal iletişim boyutlarında incelemek ve din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarının görev yeri, ünvan, yaş, cinsiyet, öğrenim durumu, kıdem şeklindeki demografik değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemektir. Tasavvuf, Türkiye'deki Müslümanların dinî hayatının önemli bir parçası olmasına rağmen, din görevlilerinin bu konuya dair tutumlarını sistematik bir biçimde inceleyen akademik çalışmalar yeterli düzeyde değildir. Bu bağlamda, geliştirilecek olan ölçek, din görevlilerinin tasavvufa bakış açılarını anlamaya, belirlemeye ve değerlendirmeye katkı sağlayacaktır. Din görevlileri, toplumun dinî bilgi ve maneviyat konularında rehberlik eden önemli aktörlerdir. Bu nedenle, onların tasavvuf hakkındaki tutumlarının bilinmesi, dini yaşantı ve eğitim süreçlerinin daha etkin şekilde yönetilmesine katkı sağlayabilir. Aynı zamanda, tasavvufi anlayışa sahip veya ona yakın ya da karşıt olan din görevlilerinin tutumlarını belirlemek, toplumsal ve akademik açıdan önemli bir veri sağlayarak bu alandaki tartışmaları akademik bir temele oturtabilir.

Mevcut literatür incelendiğinde, tasavvufun bireyler üzerindeki etkisini ele alan çeşitli araştırmalar bulunmaktadır.⁴ Bununla birlik-

⁴ Gülşen Karataş, *Tarikatlara Yönelmenin Sosyo-Kültürel ve Psikolojik Nedenleri* (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004); Ramazan Akkur, "Üniversite Öğrencilerinin Tasavvuf, Tarikat ve Rabıta Olgusuna Bakışı: Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği", *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019), 1273-1298.

te, din görevlilerinin tasavvuf algısı ve tutumları özelinde geliştirilmiş, psikometrik açıdan güvenilir bir ölçek eksikliği gözlemlenmektedir. Mevcut çalışmalar genellikle nitel analizlere dayalı olup, nicel verilere dayalı istatistiksel analizler eksiktir. Bu araştırma, din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarını geçerli ve güvenilir biçimde ortaya koyabilecek bir ölçek sunarak, bu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Ayrıca bu tutumların çeşitli demografik değişkenlere göre nasıl farklılık gösterdiği henüz yeterince ortaya konulmamıştır. Bu bağlamda çalışmanın temel problem cümlesi şu şekildedir: “Din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumları geçerli ve güvenilir bir ölçekle nasıl ölçülebilir ve bu tutumlar demografik özelliklere göre nasıl farklılık göstermektedir?” Araştırmanın alt problemleri ise “din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarını ölçmek amacıyla geliştirilen aday ölçek formu geçerli ve güvenilir midir? Din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumları farklı boyutlarda (mesleki gelişim, bireysel gelişim, dini yaklaşım, sosyal iletişim boyutları) hangi düzeydedir? Din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumları görev yeri, ünvan, yaş, cinsiyet, öğrenim durumu, kıdem şeklindeki demografik değişkenlere göre farklılık göstermekte midir?” Bu problem ve alt problemlere uygun olarak araştırmanın temel iki hipotezi ise;

H1: Din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumları ortaya koymak için geliştirilen aday ölçek formu, tasavvufa ilişkin tutumları ölçmede geçerli ve güvenilirirdir.

H2: Din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumları çeşitli demografik değişkenlere göre anlamlı farklılık göstermektedir.

1. Yöntem

1.1. Araştırma Modeli

Bu çalışmada hem bir ölçme aracı geliştirilmesi hem de bu aracın uygulanarak tutum düzeylerinin belirlenmesi hedeflendiğinden, nicel araştırma yöntemine dayalı olarak tarama modeli temel alınmıştır. Betimsel tarama modeli, bireylerin tutum, görüş ve davranışlarını mevcut haliyle ortaya koymaya yönelik bir araştırma desendir.⁵ Bu model, din görevlilerinin mevcut tasavvufi tutum düzeylerinin belirlenmesi ve bu tutumların çeşitli demografik değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığının analiz edilmesi açısından uygun

⁵ Şener Büyükoztürk vd., *Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2024), 16.

bir çerçeve sunmaktadır. Ölçek geliştirme sürecinde açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri gibi istatistiksel tekniklerden yararlanılmış; uygulama aşamasında ise tutum düzeylerinin belirlenmesi ve demografik değişkenler arası farkların incelenmesi amacıyla betimsel analizler gerçekleştirilmiştir.

1.2. Ölçek Geliştirme Süreci

Ölçek çalışmasına başlamadan önce literatür taraması yapılmış; tasavvuf bilim dalı ile ilgili yürütülen alan araştırmalarında üniversite öğrencilerinin tasavvuf algıları,⁶ din görevlileri ile ilgili yapılan araştırmalarda da din görevlilerinin dindarlık biçimleri,⁷ dini düşünme biçimleri,⁸ din görevlilerinin rol model olması⁹ ile cuma hutbeleri çerçevesinde DİB'e ait tasavvuf algısı¹⁰ şeklindeki bilimsel çalışmaların var olduğu tespit edilmiştir. Literatür taraması sonucunda mevcut araştırmalarda, din görevlilerinin tasavvuf anlayışını ölçen bir çalışmanın yer almadığı, ayrıca bu alanda geçerli bir ölçeğin bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu durum, söz konusu alanda önemli bir gereksinimin olduğunu ortaya koymuş ve “din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumları” konulu bir ölçek hazırlanmasının alana katkı sağlayacağı düşüncesine yol açmıştır. Ölçek geliştirme süreci genel olarak şu şekilde ilerler: “İlk aşamada uzman görüşleri doğrultusunda aday ölçek formu oluşturulur. Uzmanların katkılarıyla sorular belirlendikten sonra, taslak formun ön deneme yapılması, ana uygulamalara tabi tutulması ve analiz sürecine geçilmesi planlanır.”¹¹

db | 1139

Araştırmada öncelikle literatür taraması yapılmış, ardından 27 sorudan oluşan bir havuz oluşturulmuştur. Tasavvuf ve ölçek hazır-

⁶ Akkır, “Üniversite Öğrencilerinin Tasavvuf, Tarikat ve Rabıta Olgusuna Bakışı: Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği”.

⁷ Hatice Acar Çınar, “Din Görevlilerinin Dindarlık Biçimleri ve Psikolojik İyilik Halleri: Sivas Örneği”, *Turkish Studies* 13/26 (2018), 1-18

⁸ Sema Eryücel, “Din Görevlilerinde Dini Düşünme Stilleri ve Dini Başa Çıkma”, *Turkish Studies* 12/15 (2017), 101-122.

⁹ Hüseyin Emre Duran, *Rol Model Olarak Din Görevlileri* (Ankara: Eskiye Yayınları, 2023).

¹⁰ Şule Çakır, *Cuma Hutbeleri Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Tasavvuf Algısı (1980-2017)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

¹¹ Adnan Erkuş, *Psikolojide Ölçme ve Ölçek Geliştirme I: Temel Kavramlar ve İşlemler* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2021), 25-64; Halil Yurdugül, “Ölçek Geliştirme Çalışmalarında Kapsam Geçerliği İçin Kapsam Geçerlik İndekslerinin Kullanılması”, *XIV. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi 1* (2005), 771.

lama alanlarında uzman iki akademisyenin görüşlerine başvurulmuş ve kendilerinden maddeleri “açıklık, gereklilik ve özgünlük” açısından değerlendirmeleri istenmiştir. Alınan görüşler doğrultusunda dört maddenin çıkarılmasının uygun olduğuna karar verilmiş ve altı madde üzerinde bazı düzeltmeler yapılmıştır. Daha sonra, oluşturulan yirmi üç maddelik taslak formun ön deneme uygulaması gerçekleştirilmiştir. Bu süreç, nicel araştırma yöntemine dayalı tarama modeli çerçevesinde yürütülmüştür. Ön deneme aşamasında, taslak form 18 din görevlisinden oluşan bir grup üzerinde uygulanmıştır. Yapılan analizde katılımcıların cevapları değerlendirilmiş ve herhangi bir maddenin anlaşılmadığı ya da diğer maddelerle tutarsızlık gösterdiği bir duruma rastlanmadığı tespit edildiğinden araştırmanın ana uygulama aşamasına geçilmiştir.

Araştırmanın ilk uygulaması, 130 din görevlisinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Farklı demografik özelliklere sahip katılımcılara yönlendirilen 23 maddelik formun uygulanmasıyla ulaşılan veriler üzerinde Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) yapılmıştır. Bu analiz sonucunda, literatürde çıkarılması önerilen “yük değeri 0,40’ın altında olan, negatif değer içeren veya birden fazla faktörde aynı anda anlamlı yükler taşıyan” herhangi bir maddeye rastlanmamıştır.¹² Bu yüzden ölçekten herhangi bir madde çıkarılmamıştır. Bu sonuçların ardından 23 maddenin faktörlere uyumlu şekilde dağıldığı belirlenmiş ve dört faktörden oluşan bir yapı ortaya konmuştur. Son olarak, farklı bir örneklem grubuyla ikinci uygulama gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda, taslak form ilk uygulamasına katılanlardan farklı olan 194 kişilik bir gruba sunulmuştur. Faktör analizi sonucunda, çıkarılması gereken herhangi bir maddeye rastlanmamış ve ilk uygulamada belirlenen faktör yapısının uygun olduğu doğrulanmıştır. Bu nedenle, iki uygulamanın analizleri sonucunda ölçeğin son hali 23 madde ve 4 faktörlü bir yapı olarak belirlenmiştir. Son olarak, elde edilen veriler üzerinde Doğrulamalı Faktör Analizi (DFA) uygulanmış; bulgular kısmında ayrıntılı olarak sunulduğu üzere, analiz sonuçları ölçeğin 23 maddeden oluşan dört faktörlü yapısıyla uyum gösterdiğini ortaya koymuştur.

¹² Şener Büyüköztürk, *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2020), 135.

1.3. Evren ve Örneklem

Bu araştırmada, örneklem seçiminde amaçlı örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Amaçlı örnekleme, belirli niteliklere sahip bireylerin bilinçli olarak seçildiği ve araştırmanın amacına en uygun veriyi sağlayacak katılımcıların dâhil edildiği bir örnekleme yöntemidir.¹³ Bu çalışmada geliştirilen ölçek, din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarını ölçmeyi hedeflediğinden, örneklemin Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı görev yapan imam-hatip, müezzin-kayyım, Kur'an kursu öğreticisi ve vaiz gibi ünvanlara sahip bireylerden oluşması araştırmanın amacına doğrudan hizmet etmektedir. Ayrıca, tasavvufi yönelimi ölçmeye dönük tutumların görev yeri, ünvan, cinsiyet, yaş, kıdem gibi etkenlerle ilişkili olabileceği öngörüldüğünden, farklı görev alanlarından, yaşlardan ve hizmet sürelerinden din görevlilerinin katılımı sağlanarak maksimum çeşitlilik ilkesi de gözetilmiştir. Bu sayede, araştırma verileri hem ölçek geliştirme sürecinde hem de uygulama aşamasında daha anlamlı ve genellebilir sonuçlar üretmeye elverişli hale getirilmiştir.

Bu araştırmanın örneklem grubunu, Çorum il merkezi ve ilçelerinde Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) bünyesinde görev yapan din görevlileri teşkil etmektedir. Ön deneme 18 katılımcı ile gerçekleştirilirken, Açıklayıcı Faktör Analizi'nin (AFA) yapıldığı birinci uygulamada 130, Doğrulayıcı Faktör Analizi'nin (DFA) gerçekleştirildiği ikinci uygulamada ise 194 katılımcının verilerinden yararlanılmıştır. Her iki uygulamada da belirlenen katılımcı sayısına ulaşılmasının temel nedeni, taslak formda yer alan soruların en az 5 katı büyüklüğündeki örneklem grubunun oluşturulmasının hedeflenmesidir. Zira ölçek geliştirme sürecinde ve sonrasında ortaya çıkabilecek olası hataların tespit edilebilmesi açısından belirli bir katılımcı sayısına ulaşılması büyük önem taşımaktadır. Literatürde, “madde sayısı ile örneklem büyüklüğü arasındaki oranının 1:5 ile 1:10 arasında olması” gerektiği belirtilmektedir.¹⁴ Katılımcıların demografik özellikleri Tablo 1’de gösterilmiştir:

db | 1141

¹³ Büyüköztürk vd., *Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 92.

¹⁴ Abdullah Can, *SPSS ile Bilimsel Araştırma Süresince Nicel Veri Analizi* (Ankara: Pegem Akademi, 2016), 319; Robert F. Devellis, *Ölçek Geliştirme Kuram ve Uygulamalar*, ed. Tarık Totan (Ankara: Nobel Yayınları, 2014), 157.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Demografik Özellikler		AFA		DFA	
		N	%	N	%
Görev Yeriniz	İl Merkezi	33	25,3	87	44,8
	İlçe ve Köy	97	74,7	107	55,2
Ünvan	Kur'an Kursu Öğreticisi	32	24,6	57	29,4
	İmam-hatip	96	73,8	121	62,4
	Müezzin-kayyım	2	1,6	16	8,2
Cinsiyet	Kadın	32	24,6	57	29,4
	Erkek	98	75,4	137	70,6
Yaş	18-24 yaş arası	8	6,1	9	4,6
	25-34 yaş arası	38	29,3	42	21,6
	35-44 yaş arası	35	26,9	61	31,4
	45 yaş ve üstü	49	37,7	82	42,4
Öğrenim durumu	Lise	19	14,6	23	11,9
	İlahiyat Önlisans	58	44,6	94	48,5
	İlitam	10	7,6	16	8,2
	İlahiyat Fakültesi [Örgün]	27	20,7	38	19,6
	Lisansüstü	7	5,3	13	6,7
	Diğer	9	7,2	10	5,2
Kıdem	1-4 yıl	22	16,9	25	12,9
	5-9 yıl	31	23,8	37	19,1
	10-14 yıl	29	22,3	55	28,4
	15 yıl ve üstü	48	37	77	39,6
TOPLAM		130	%100	194	%100

Örneklemin özelliklerine bakıldığında araştırmanın din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarını yansıtabilecek nitelikte bir katılımcı kitlesiyle yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Zira görev yerlerinin ve yaş gruplarının -18-24 yaş arası hariç- dengeli dağıldığı, erkek katılımcıların ve imam-hatip ünvanına sahip katılımcıların çoğunlukta olduğu, eğitim düzeyi açısından İlahiyat önlisans mezunu katılımcılarda yoğunlaşma olduğu, katılımcıların kıdem durumlarının ise birbirine yakın oranlarda olduğu belirlenmiştir. Bu özelliklerdeki örneklemin din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarını ortaya koyabilecek bir profili temsil ettiği söylenebilir. Araştırmanın

Açımlayıcı Faktör Analizi (AFA) sürecinde, katılımcıların farklı demografik özelliklerini kapsayacak şekilde maksimum çeşitlilik örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) aşamasında, önceki aşamada elde edilen bulguların farklı bir katılımcı grubunda da geçerliliğini koruyup korumadığını belirlemek amacıyla, benzer özellikler taşıyan bireylerden oluşan bir örneklem seçimine gidilmiştir. Bu dağılımlar dikkate alındığında, araştırmada katılımcıların farklı demografik özelliklere sahip olmasına özen gösterildiği, maksimum çeşitliliğin sağlanmasının hedeflendiği ve farklı profillerdeki bireylerle uygulamaların gerçekleştirildiği söylenebilir.

1.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmanın birinci uygulaması Mayıs 2023'te, ikinci uygulaması Haziran 2023'te yüz yüze anket yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Etik izin alındıktan sonra, çalışmaya katılmaya gönüllü toplam 324 katılımcıyla araştırma yürütülmüştür. Ölçeğin geçerliliğini belirlemek amacıyla AFA ve DFA uygulanmıştır. Güvenirliği ortaya koymak amacıyla iç tutarlılığı ölçen Cronbach'ın Alfa katsayısı incelenmiştir. AFA ve Cronbach'ın Alfa katsayısı SPSS 26; DFA ise AMOS 22 programında gerçekleştirilmiştir. Ölçeğin faktör analizi sürecinde, verilerin faktör analizine uygunluğunu değerlendirmek amacıyla "Bartlett Küresellik Testi ve KMO Örneklem Yeterlilik Testi" uygulanmıştır. Faktörlerin belirlenme sürecinde, özdeğer istatistikleri ve yamaç grafiği kullanılmış, her faktörün toplam varyansa katkı yüzdesi analiz edilmiştir. Faktörleri yorumlama, adlandırma ve anlamlandırma sürecini kolaylaştırmak amacıyla "Promax eğik döndürme yöntemi" tercih edilmiştir. Faktör sayısının belirlenmesinde, özdeğerin "1'den büyük olması, açıklanan varyans oranının yüksekliği ve yamaç grafiği" dikkate alınmıştır. Ölçeğin güvenirliliğini değerlendirmek için bakılan Cronbach'ın Alfa katsayısının yanı sıra maddelerin ölçtükleri özellikler açısından ayırt ediciliğini belirlemek amacıyla madde-toplam korelasyonları da incelenmiştir.

Ölçeğin uygulama aşamasında, her bir değişkenin yapısına uygun analiz yöntemleri tercih edilmiştir. İki gruptan oluşan değişkenlerde boyutlara göre farklılıkları belirlemek için T testi uygulanmıştır. Grup sayısı üç ve daha fazla olan değişkenlerde boyutlara göre farklılıkları belirlemek için gruplar homojen bir dağılım sergiliyorsa ANOVA testi; homojen bir dağılım sergilemiyorsa Brown-Forsyth testi tercih edilmiştir. Anlamli farklılık gözlemlenen gruplar arasın-

da hangi grubun diğerlerinden farklılaştığını ortaya koymak için LSD testi kullanılmıştır.

1.5. Ölçeğin Derecelendirme Sistemi

Katılımcılara, din görevlilerinin tasavvufa yönelik tutumlarını belirlemeyi amaçlayan maddeler sunulmuş ve bu maddeleri ne ölçüde benimsediklerini belirtmeleri için 5'li Likert ölçeği kullanmaları istenmiştir. Örneğin, “Din görevlisinin tasavvufu benimsemesi, onu manevi olarak zinde tutar.” ifadesi için katılımcılara “Hiç katılmıyorum” (1), “Katılmıyorum” (2), “Kararsızım” (3), “Katılıyorum” (4) ve “Tamamen katılıyorum” (5) seçenekleri sunulmuştur. Ölçekte yer alan on madde olumsuz yönde ifade edilmiş olup, ilerleyen araştırmalarda analiz öncesinde bu maddelerin ters kodlanması gerekmektedir. Ölçek, 13’ü olumlu ve 10’u olumsuz olmak üzere toplam 23 maddeden oluşmakta olup, bu ölçekten alınabilecek puanlar 23 ile 115 arasında değişmektedir. Buna göre, ölçekten 23 puan alınması din görevlisinin tasavvufa ilişkin tutumunun “Hiç katılmıyorum”, 115 puan alınması ise “Tamamen katılıyorum” düzeyinde olduğunu göstermektedir.

2. Ölçeğe Ait Bulgular

Bu kısımda ölçeğin geçerlik ve güvenirliği ile ilgili teknik detaylar ve elde edilen bulgular sunulmuştur.

2.1. Geçerlik Analizi

Geçerlik analizinin ilk aşamasında, araştırmada toplanan verilerin faktör analizine uygunluğunu değerlendirmek amacıyla “Bartlett Küresellik Testi ve KMO Örneklem Yeterlilik Testi” uygulanmıştır. “KMO Örneklem Yeterliliği Testinde elde edilen değerler 0,80 ve üzerindeyse mükemmel” olarak kabul edilmektedir.¹⁵ Bu araştırmada KMO testi sonucunun 0,89 olduğu; Bartlett testi sonucunun $X^2=2877,63$; $p=0,00$ değerinin anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgular, araştırmada kullanılan örneklemin sayısal anlamda faktör analizi için mükemmel seviyede olduğunu göstermektedir.

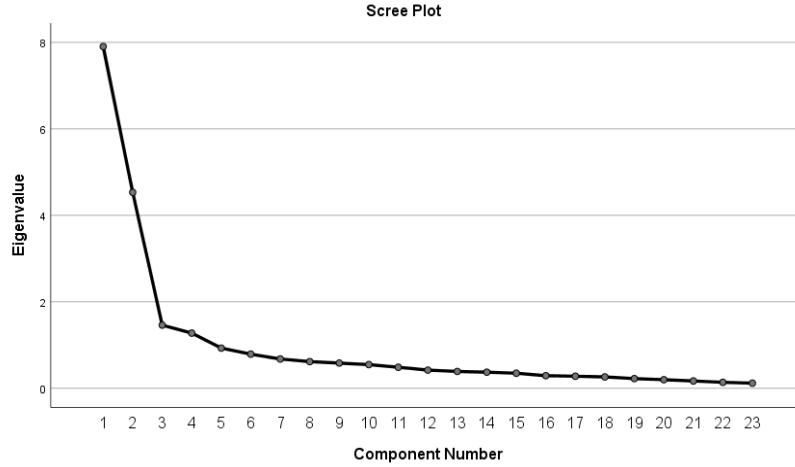
2.2. Açıklayıcı Faktör Analizi

Örneklem büyüklüğünün faktör analizine elverişli olduğunun tespit edilmesinden sonra, veri çözümlemesinde “temel bileşenler

¹⁵ E. Serra Yurtkoru vd, *Sosyal Bilimlerde SPSS’le Veri Analizi* (İstanbul: Beta Basım Yayın, 2018), 80.

analizi” yöntemi kullanılmıştır. “Temel bileşenler analizi, değişken sayısını azaltarak anlamlı ve kavramsal yapılar elde etmeyi hedefleyen, uygulamada en sık tercih edilen ve yorumlanması oldukça pratik bir istatistiksel tekniktir.”¹⁶ Bu süreçte, ölçeğin kaç faktörden oluştuğunu belirlemek amacıyla yamaç grafiği (scree plot) analiz edilmiş; öz değerler ile açıklanan varyans yüzdeleri dikkate alınarak değerlendirme yapılmıştır. Şekil 1’de yer alan yamaç grafiği incelendiğinde, eğimin birinci ve ikinci faktörden sonra keskin bir şekilde düştüğü ve dördüncü noktadan itibaren yatay bir seyir izlediği gözlemlenmiştir. Bunun yanı sıra, kırılma noktaları incelendiğinde, öz değeri 1’in üzerinde olan dört faktörün ortaya çıktığı belirlenmiştir. Yamaç grafiğinin paralel analiz ile birlikte değerlendirilmesi sonucunda, dördüncü faktörden itibaren diğer faktörlerin paralel bir seyir izlediği ve bu doğrultuda anlamlı faktör sayısının dört olarak kabul edildiği ifade edilebilir.¹⁷ Yamaç grafiği Şekil 1’de verilmiştir:

Şekil 1: Din Görevlilerinin Tasavvufa İlişkinin Tutumları Ölçeğine Ait Yamaç Grafiği

¹⁶ Büyüköztürk, *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*, 135; İsmail Seçer, *Psikolojik Test Geliştirme ve Uyarlama SPSS ve LISREL Uygulamaları* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2018), 13-14.

¹⁷ Duygu Koçak vd. “Faktör Sayısının Belirlenmesinde Map Testi, Paralel Analiz, K1 ve Yamaç Birikinti Grafiği Yöntemlerinin Karşılaştırılması”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 13/1 (2016), 345.

Yamaç grafiğinin incelenmesinin ardından, faktör yük değerlerini ortaya çıkarmak amacıyla “Açıklanan Toplam Varyans” tablosu analiz edilmiştir. Ölçeğin çok boyutlu olduğu ortaya çıktığından, faktörlerin daha net bir şekilde ayrıştırılabilmesi için rotasyon işlemi uygulanmıştır. Bu aşamada, eğik döndürme tekniği olarak Promax rotasyonu kullanılmıştır. Rotasyon sonucunda elde edilen faktör yükleri, öz değerler, açıklanan varyans oranları ve toplam varyans bilgileri Tablo 2’de verilmiştir:

Tablo 2: Açıklanan Toplam Varyans Tablosu

	Başlangıç Özdeğer			Yüklenen Faktörlerin Karelerinin Dağılımı			Rotasyon Sonrası Dağılım
	Toplam	Varyans %	Birikimli %	Toplam	Varyans %	Birikimli %	Toplam
1	7,90	34,36	34,36	7,90	34,36	34,36	6,98
2	4,53	19,70	54,07	4,53	19,70	54,07	5,91
3	1,46	6,34	60,41	1,46	6,34	60,41	4,50
4	1,27	5,54	65,96	1,27	5,54	65,96	3,85
5	0,92	4,03	70,00				
6	0,78	3,43	73,43				
7	0,67	2,94	76,37				
8	0,61	2,67	79,05				
9	0,58	2,53	81,58				
10	0,54	2,37	83,96				
11	0,48	2,11	86,07				
12	0,42	1,82	87,90				
13	0,38	1,69	89,59				
14	0,37	1,61	91,20				
15	0,34	1,51	92,71				
16	0,29	1,26	93,98				
17	0,27	1,20	95,19				
18	0,26	1,14	96,33				
19	0,22	0,97	97,30				
20	0,19	0,86	98,16				
21	0,16	0,72	98,89				
22	0,13	0,59	99,49				
23	0,11	0,51	100,00				

Birinci ve ikinci uygulamada ulaşılan verilere yönelik yapılan analizler sonucunda, “yük değeri 0,40’ın altında olan, negatif değer içeren veya birden fazla faktörde anlamlı yük taşıyan” herhangi bir maddeye rastlanmamıştır. Tekrarlanan rotasyon işlemleri sonucunda, 23 maddenin özdeğeri 1’in üzerinde olan dört faktör altında toplandığı ve bu faktörlerin ölçeğin toplam varyansının %65,96’sını açıkladığı belirlenmiştir. Ayrıca, birinci faktörün açıkladığı varyans oranının toplam varyansın %50’sini aşmaması¹⁸ ve faktörlerin bağımsız birer boyut olarak ölçeğin kuramsal çerçevesiyle daha uyumlu olması sebebiyle çok boyutlu bir yapı benimsenmiştir. Zira din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarını etkileyen bireysel, mesleki, dini ve sosyal faktörler olmak üzere konunun farklı boyutları bulunmaktadır.

Din görevlisinin dinî ilimlere dair eğitim ve bilgi birikimi düzeyi, muhatabını tanıma ve ona karşı sergileyeceği tutumu belirlemede önemli bir etkidir. Bununla ilişkili olarak din görevlisinin ilmi birikimi, tasavvufun kurumsal ve örgütlü yansımaları olan tarikat yapılanmalarında çeşitli uygulamaları algılayıp yorumlamasına etki eden bir unsurdur. İlahiyat/İslami İlimler fakültelerinde öğrenim görmüş din görevlisi, eğitimi esnasındaki lisans müfredatında yer alan zorunlu Tasavvuf I-II -bu derslerin adları, kredileri ve dönemleri fakültelere göre farklılık arz edebilmektedir- derslerini almakta ve hatta bunlara ilave olarak tasavvufi içerikli seçmeli dersler de alabilmektedir.¹⁹ Söz konusu bu derslerin dönemlik müfredatında yer alan içerikle; öğrencinin tasavvufi düşünce ve anlayışın mahiyetini, tarihi gelişimi ve toplumsal yansımalarını, kavramları öğrenmesi ve yorumlaması amaçlanmaktadır.

Tek faktörlü bir ölçek kullanılarak gerçekleştirilecek bir araştırmada, din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarının hangi boyutunun güçlü ya da olumlu, hangisinin ise zayıf ya da olumsuz olduğunun net bir biçimde belirlenemeyecektir. Bu nedenle, açıklanan varyans oranında toplam varyansın üçte ikisine (2/3) ulaşan faktör sayısının önemli olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca, faktörlere isim verme ve aralarındaki ilişkileri belirleme sürecinde teorik açı-

¹⁸ M. Murat Yaşlıoğlu, “Sosyal Bilimlerde Faktör Analizi ve Geçerlilik: Keşfedici ve Doğrulayıcı Faktör Analizlerinin Kullanılması”, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi* 46 (2017), 77.

¹⁹ Zafer Erginli, “Tasavvuf”, *İlahiyat Atlası*, Ed. Bayramali Nazıroğlu vd., 363-386 (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 374.

dan bir zorluk yaşanmıyorsa, çok boyutlu bir yapının benimsenmesi tavsiye edilmektedir. Ayrıca faktörlerin varyansa katkısına ilişkin literatürde “her bir faktörün toplam varyansa katkısını yüzdelik oranlar yansıtır; açıklanan toplam varyansın %40 ile %60 arasında olması ideal kabul edilir. Bununla birlikte, varyans oranlarının yüksek çıkması, ölçeğin faktör yapısının sağlamlığına işaret eder” bilgisi yer almaktadır.²⁰ Bu araştırmada açıklanan varyansın %65,96 olması faktör yapısının güçlü olduğunu göstermektedir. Bu açıklamalar doğrultusunda “Din Görevlilerinin Tasavvuf Tutumları Ölçeği” için çoklu faktör yapısının uygun olduğuna karar verilmiştir.

Faktör analizinin sonucunda ulaşılan bulgular, ölçeğin dört faktörden oluştuğunu ve geçerli bir yapıda olduğunu göstermektedir. Bu değerlerin yer aldığı “Döndürülmüş Bileşenler Matrisi” değerleri Tablo 3’te verilmiştir:

Tablo 3: Döndürülmüş Bileşenler Matrisi

No	Madde	1	2	3	4
1	Tasavvuf, kişiye dinî vecibelerini düzenli bir şekilde yapma alışkanlığı kazandırır.	0,90			
2	Tasavvuf, insanları dinî hayata yakınlaştırır.	0,87			
3	Tasavvuf, insanların ahlaki açıdan daha iyi olmasını sağlar.	0,87			
4	Tasavvuf, insanların kötü alışkanlıklardan kurtulmalarına vesile olur.	0,84			
5	Tasavvuf, insanlar için faydalıdır.	0,83			
6	Tasavvuf, toplumsal dayanışmaya katkıda bulunur.	0,80			
7	Tasavvuf, günümüzde uygulanabilir bir anlayıştır.	0,53			
8	İyi bir dindar olmak için tasavvufu benimsemek gerekir.	0,45			
9	Din görevlisinin, dini hayatını geliştirmek için tasavvufa ihtiyacı vardır.		0,84		
10	Din görevlisinin tasavvufu benimsemesi, onu manevî olarak zinde tutar.		0,78		
11	Din görevlilerinin sohbet/derslerinde tasavvufa ait örnekleri kullanmaları, toplumsal olayların daha iyi anlaşılmasını sağlar.		0,78		
12	Din görevlisinin sohbet/derslerinde tasavvufi menkıbelere yer vermesi doğrudur.		0,76		

²⁰ Ezel Tavşancıl, *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2014), 45.

13	Din görevlisinin tasavvufu benimsemesinin cemaati/öğrencileri üzerinde olumlu etkisi olur.	0,74
14	Tasavvuf, insanları sorgulamaktan uzaklaştırır.	0,86
15	Tasavvufu benimseyenlerin dindarlığı şekilcidir.	0,78
16	Tasavvufu benimseyenler başkalarının dindarlığını yeterli görmezler.	0,77
17	Tasavvuf, dinin yaşanmasını daha zorlaştırır.	0,66
18	Rabita, keramet, cezbe, sema gibi uygulamalar, insanları gerçeklikten uzaklaştırır.	0,59
19	Tasavvuf, insanları tembelliğe yöneltir.	0,59
20	Din görevlisinin tasavvufu benimsemesi, etrafına rol model olmasını engeller.	0,90
21	Din görevlisinin tasavvufu hayat tarzı olarak benimsemesi, sohbetlerinde gerçekleri açıklamasını zorlaştırır.	0,84
22	Din görevlisinin tasavvufu hayat tarzı olarak benimsemesi, tarafsızlığını zedeler.	0,75
23	Din görevlisinin tasavvufu benimsemesi, cemaati/öğrencileriyle ilişkilerini zedeler.	0,71

Faktör analizi sonucunda, birinci faktörün 8 maddeyi kapsadığı ve bu maddelere ait yük değerlerinin 0,90 ile 0,45 arasında değiştiği, ikinci faktörde 6 madde yer aldığı ve yük değerlerinin 0,84 ile 0,74 aralığında olduğu, üçüncü faktörün 5 maddeden oluştuğu ve yük değerlerinin 0,86 ile 0,59 arasında seyrettiği, dördüncü faktörün ise 4 madde içerdiği ve yük değerlerinin 0,90 ile 0,71 arasında bulunduğu tespit edilmiştir. Her bir faktör, içerdiği maddelerin anlamları ile uyumlu olacak şekilde adlandırılmış; ancak yalnızca içerik analiziyle yetinilmeyip, bu isimlendirmeler tasavvufun bireysel ve toplumsal işlevleri, mesleki din hizmeti, manevi gelişim ve dini rehberlik literatürü çerçevesinde kuramsal olarak da temellendirilmiştir. Birinci faktöre “bireysel dini gelişim”, ikinci faktöre “mesleki gelişim”, üçüncü faktöre “dini yaklaşım” ve dördüncü faktöre “sosyal iletişim” isimlerinin verilmesi uygun görülmüştür.

Tasavvuf, bireyin nefsi disiplini yoluyla kendini tanımasını, arınmasını ve kemâle ermesini hedefler.²¹ Din psikolojisi açısından da bireylerin manevî gelişimleri ve dayanıklılıkları, içsel doyum ve anlam arayışı üzerinde belirleyicidir.²² Bu yönüyle tasavvufi öğreti,

²¹ Reşat Öngören, “Tasavvuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/119-126.

²² Öznur Özdoğan, “İnsana Manevi-Psikolojik Yaklaşım”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49/2 (2008), 91.

ölçeğin birinci faktörü olan “bireysel dini gelişimi” destekleyen güçlü bir manevi kaynak olarak kabul edilebilir. Tasavvufun alçakgönüllülük, ihlas ve hikmet boyutlarıyla din görevlisinin mesleki gelişimini olumlu yönde etkileyebileceği düşünülmektedir. Zira din hizmetlerinde etkili iletişim, doğru temsil ve örnek olma gibi yönler²³ tasavvufi ahlak boyutuyla doğrudan ilişkilidir.²⁴ Bu bağlamda ikinci faktörün “mesleki gelişim”, olarak adlandırılması, din görevlilerinin tasavvufu mesleki yeterliklerini destekleyen bir kaynak olarak görmelerine dayanmaktadır.

Tasavvufun İslam düşüncesindeki yeri hakkında olumlu ya da temkinli bakış açıları “dini yaklaşım” boyutunda toplanmıştır. Tasavvufa yönelik teolojik yaklaşımlar akaid, kelam ve mezhep algıları çerçevesinde bu boyutun temellerini oluşturur. Kelam ve İslam mezhepleri tarihi bağlamında da tasavvuf ve tarikatların önemli bir inceleme alanı olduğu değerlendirildiğinde²⁵ bu faktörün adı “dini yaklaşım” olarak belirlenmiştir. Tasavvufun toplumla sağlıklı ilişki kurma, bireyler arası çatışmaları yumuşatma ve sevgi dili oluşturma açısından önemli bir rol üstlendiği ifade edilmektedir.²⁶ Din görevlileri açısından da bu durumun özellikle cemaatle ilişkiler, dini danışmanlık ve rehberlik faaliyetleri bakımından önem taşıdığı değerlendirilmiş ve bu faktörün adı “sosyal iletişim” olarak belirlenmiştir.

Araştırmada faktörlere ait yük değerlerinin 0,90 ile 0,45 arasında değişmesi, geliştirilen ölçek maddeleri arasında yüksek düzeyde ilişki olduğunu ve ölçeğin yapı geçerliliğine sahip olduğunu göstermektedir. Çünkü literatürde “faktör yük değerlerinin 0,45’in üzerinde olmasının ölçeğin birbiriyle yüksek düzeyde ilişkili maddelerden oluştuğu ve yapı geçerliliğini sağladığı” şeklinde yorumlanmaktadır.”²⁷

²³ Suat Cebeci, *Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim* (Samsun: Bilay Yayınları, 2018).

²⁴ Mustafa Çağrı, “Ahlak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/7.

²⁵ Mustafa Akman, “İtikâdî Mezhepler ve Fırkalar Bağlamında Tasavvuf ve Sûflîk’in Yeri”, *Dicle İlahiyat Dergisi* 25/2 (Ocak 2023), 334-373.

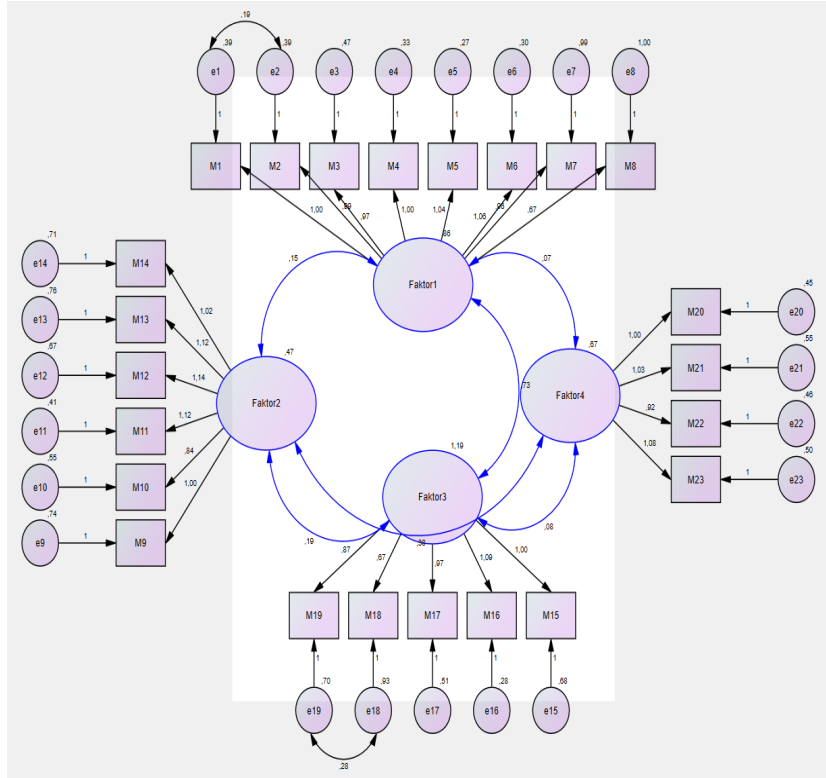
²⁶ Nihat Demirkol, “Toplumsal Vahdetin İnşasında Tasavvufi Düşüncenin Rolü”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 34 (Ekim 2023), 294.

²⁷ Büyükoztürk, *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*, 134.

2.3. Doğrulayıcı Faktör Analizi

İkinci deneme uygulaması sonrasında elde edilen verilerin Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) sonuçlarını gösteren yol şeması Şekil 2’de sunulmuştur:

Şekil 2: Doğrulayıcı Faktör Analizi Yol Şeması

İkinci örneklem grubundan sağlanan veriler, DFA için AMOS programından yararlanılarak değerlendirilmiştir. Şekil 2 incelendiğinde, DFA analizinden elde edilen tüm yük değerlerinin 0,40’ın üzerinde olduğu görülmüş ve bu doğrultuda ölçekten çıkarılması gereken herhangi bir maddeye rastlanmadığı belirlenmiştir. Analiz sürecinde, program tarafından önerilen bazı modifikasyonlar gerçekleştirilerek modelin uyumu artırılmıştır. Bu aşamada, uyumu düşüren değişkenler belirlenmiş ve artık değerler arasındaki yüksek kovaryansa sahip değişkenler için yeni kovaryanslar oluşturulmuştur. Çünkü “model analizi neticesinde uyum indeksleri beklenen

sonucu vermediyse, teorik yapıya bağlı kalmak koşulu ile modelin uyumunu geliştirmek için modifikasyona ihtiyaç duyulabilir, bu sayede değişkenler arasındaki bağlantılar daha dengeli bir yapıya kavuşturulabilir.”²⁸ Bu kapsamda bireysel dini gelişim faktörünün ilk iki maddesi ile dini yaklaşım faktörünün son iki maddesi için programın önerdiği modifikasyonlar sayesinde, ölçekle ilgili öngörülen yapısal uyum daha etkin bir şekilde gerçekleştirilmiştir.

Yapılan modifikasyonların akabinde ulaşılan modelin değerlerinin “kabul edilebilir” sınırlar içinde olduğu ve ölçeğin dört faktörlü yapısının bu analizle doğrulandığı belirlenmiştir. DFA uyum indeksi sonuçları Tablo 4’te sunulmuştur:

Tablo 4: Doğrulayıcı Faktör Analizi Uyum İndeksi Sonuçları

Uyum İndeksi	Mükemmel Düzey	Kabul Edilebilir Düzey	Sonuç	Değer
χ^2/sd	$0 \leq \chi^2/df \leq 2$	$2 \leq \chi^2/sd \leq 3$	1,94	Mükemmel
RMSEA	$0,00 \leq RMSEA \leq 0,05$	$0,05 \leq RMSEA \leq 0,08$	0,07	Kabul edilebilir
SRMR	$0,00 \leq SRMR \leq 0,05$	$0,05 \leq SRMR \leq 0,10$	0,08	Kabul edilebilir
CFI	$0,95 \leq CFI \leq 1,00$	$0,90 \leq CFI \leq 0,95$	0,92	Kabul edilebilir
IFI	$0,95 \leq IFI \leq 1,00$	$0,90 \leq IFI \leq 0,95$	0,92	Kabul edilebilir
TLI / NNFI	$0,95 \leq TLI \leq 1,00$	$0,90 \leq TLI \leq 0,95$	0,91	Kabul edilebilir
PGFI	$0,95 \leq PGFI \leq 1,00$	$0,50 \leq PGFI \leq 0,95$	0,67	Kabul edilebilir
PNFI	$0,95 \leq PNFI \leq 1,00$	$0,50 \leq PNFI \leq 0,95$	0,75	Kabul edilebilir

Tablo 4’te gösterildiği üzere “Ki-kare değeri $\chi^2=431,97$, Serbestlik Derecesi (sd)=222, Anlamlılık değeri (p)=0,00, χ^2/sd oranı 1,94, Tahmin Hatalarının Ortalamasının Karekökü (RMSEA)=0,07, Standartlaştırılmış Hata Kareleri Ortalamasının Karekökü (SRMR)=0,08, Karşılaştırmalı Uyum İndeksi (CFI)=0,92, Fazlalık Uyum İndeksi (IFI)=0,92, Turker-Lewis İndeksi/Normlaştırılmamış Uyum İndeksi (TLI/NNFI)=0,91, Sıkı İyilik Uyum İndeksi (PGFI)=0,67 ve Sıkı Normlaştırılmış Uyum İndeksi (PNFI)=0,75” olarak hesaplanmıştır.

²⁸ Mustafa Aytaç – Burcu Öngen, “Doğrulayıcı Faktör Analizi ile Yeni Çevresel Paradigma Ölçeğinin Yapı Geçerliliğinin İncelenmesi”, *İstatistikçiler Dergisi: İstatistik ve Aktüerya* 5/1 (2012), 17.

Bu değerler, Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) sonucunda ortaya çıkan 4 faktörlü 23 maddeli yapının kabul edilebilir düzeyde uyum sağladığını ortaya koymaktadır. Bilhassa DFA’da ilk incelenen değerlerden biri olan X^2/sd oranının $(431,97/222=1,94)$ 2’nin altında olması, mükemmel uyumu gösteren bir kriter olarak değerlendirilmektedir.²⁹ Ayrıca, ölçeğin diğer uyum indekslerinin de “kabul edilebilir” seviyelerde olması, ölçek yapısının iyi bir uyum sağladığını desteklemektedir.³⁰

2.4. Güvenirlik Analizi

AFA ve DFA bulguları doğrultusunda, dört faktörlü ve 23 maddelik yapının iyi uyum sergilemesi üzerine ölçeğe yönelik güvenirlik analizi uygulanmıştır. Ölçeğin genelinin ve dört alt faktörünün Cronbach’ın Alfa değerleri ile madde toplam korelasyonları Tablo 5’te sunulmuştur:

Tablo 5: Faktörlerin Güvenirlik Analizi

Faktör	Madde Sayısı	Cronbach’ın Alfa	Madde Toplam Korelasyonu
Bireysel dini gelişim	8	0,92	0,83-0,52 arası
Mesleki gelişim	6	0,82	0,70-0,53 arası
Dini yaklaşım	5	0,89	0,81-0,63 arası
Sosyal iletişim	4	0,84	0,69-0,67 arası
Din Görevlilerinin Tasavvuf Tutumları Ölçeği (Tüm maddeler)	23	0,90	0,72-0,30 arası

db | 1153

Tablo 5’te gösterildiği üzere, Cronbach’ın Alfa güvenirlik değerleri ölçeğin tamamı için 0,90, bireysel dini gelişim faktörü için 0,92, mesleki gelişim faktörü için 0,82, dini yaklaşım faktörü için 0,89 ve sosyal iletişim faktörü için 0,84 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlar, ölçeğin maddeleri arasında yüksek düzeyde iç tutarlılık bulunduğunu ve ölçeğin güçlü ilişkili maddelerden oluştuğunu göstermektedir. Zira literatürde “sosyal bilimlerde kullanılan bir testin güvenirlik katsayısının 0,70 ve üzeri olması, test puanlarının

²⁹ Theresa J. B. Kline, *Psychological Testing A practical Approach to Design and Evaluation* (CA: SAGE Publications, 2005).

³⁰ Barbara G. Tabachnick – Linda S. Fidell, *Using Multivariate Statistics* (New York: Allyn and Bacon, 2007).

güvenilir kabul edilmesi için yeterli” olarak değerlendirilmektedir.³¹ Bunun yanı sıra, ölçek maddeleri arasındaki tutarlılığı değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen madde analizi sonucunda, madde-toplam korelasyonlarının 0,83 ile 0,30 arasında değiştiği belirlenmiştir. Buna göre ölçekte yer alan maddelerin tutarlı ve ayırt edici özellik taşıdığı söylenebilir. Çünkü literatürde “madde toplam korelasyonunun 0,30’un üzerinde olması, ölçeğin iç tutarlılığının bir göstergesi” olarak kabul edilmektedir.³² Bu sonuçlar, geliştirilen ölçeğin hem genel yapısının hem de dört alt faktörünün güvenilir olduğunu göstermektedir.

Bu analizlerin sonucunda “Din Görevlilerinin Tasavvuf Tutumları Ölçeği”nin din görevlilerinin tasavvufa yönelik tutumlarını ortaya koyan geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğu söylenebilir.

3. Uygulamaya Ait Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarını ortaya koymak üzere geliştirilen ölçeğin DFA aşamasındaki örneklem gurubuna ait bulgular sunulmuştur. Öncelikle din görevlilerinin tasavvuf tutumlarının toplam puanları verilmiş ardından demografik özelliklere göre gruplar arasında anlamlı farklılık olup olmadığı incelenmiştir.

3.1. Din Görevlilerinin Tasavvufa İlişkin Tutumları

Din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarına ait toplam puanlar ve faktörlerin normallik değerleri Tablo 6’da sunulmuştur:

Tablo 6: Faktörlere Verilen Toplam Puanlar ve Normallik Değerleri

Faktör	N	Ortalama puan	Sd	Değer	Skewness	Kurtosis
Bireysel dini gelişim	194	3,56	0,93	Katılıyorum	-0,33	-1,08
Mesleki gelişim	194	4,34	0,78	Tamamen katılıyorum	-1,47	1,36
Dini yaklaşım	194	3,03	1,07	Kararsızım	0,39	-0,78

³¹ Yurtkoru vd, *Sosyal Bilimlerde SPSS’le Veri Analizi*, 89.

³² Büyükoztürk, *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*, 183.

Sosyal iletişim	194	4,30	0,89	Tamamen katılıyorum	-1,39	1,17
-----------------	-----	------	------	---------------------	-------	------

Tablo 6'daki sonuçlara göre din görevlilerinin tasavvuf tutum ölçeğindeki bireysel dini gelişim faktörünü ($\bar{X}=3,56$) “katılıyorum” düzeyinde; mesleki gelişim ($\bar{X}=4,34$) ve sosyal iletişim ($\bar{X}=4,30$) faktörlerini “tamamen katılıyorum” düzeyinde; dini yaklaşım faktörünü ise ($\bar{X}=3,03$) “kararsızım” düzeyinde değerlendirdiği tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre din görevlilerinin tasavvufun mesleki gelişim ve sosyal iletişim boyutuna ilişkin tutumlarının “tamamen katılıyorum” düzeyinde olduğu, bireysel gelişim boyutuna ilişkin tutumlarının “katılıyorum” düzeyinde olduğu ve dini yaklaşım boyutuna ilişkin tutumlarının ise “kararsız” olduğu ifade edilebilir. Araştırma sonuçlarına göre din görevlilerinin bireysel dini yaşantılarında tasavvufa ihtiyaç duydukları anlaşılmaktadır. Ayrıca muhatap oldukları insanlar ve gruplarla sosyal iletişim kurmasında tasavvuf alanında elde ettiği bilgilerin katkısı olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna göre din görevlileri, mesleki gelişim ve sosyal iletişim açısından tasavvufu bir rehberlik aracı olarak görmekte ve bu yönüyle tasavvufi değerleri benimsemektedirler. Literatürde tasavvufun niyet ve düşüncede “incitmeme ve incinmeme” pratikte ise “yaratılanı yaratandan ötürü sevme” anlayışının dini eğitimde ve manevi gelişimde önemli olduğu vurgulanmaktadır.³³

Bireysel gelişim boyutunda ise tasavvufun kişisel manevi olgunlaşmayı teşvik eden yapısının din görevlileri tarafından büyük ölçüde kabul edildiği görülmektedir. Nitekim literatürde de tasavvufun, ahlaki davranışlar aracılığıyla bireyin günlük yaşamını etkilediği ve kişinin eylem alanını şekillendirdiği vurgulanmaktadır.³⁴ Ancak, tasavvufun bireysel ibadet hayatına doğrudan etki eden bazı öğelerinin, bazı din görevlileri arasında farklı yorumlanması nedeniyle dini yaklaşım boyutuna ilişkin tutumların orta seviyede olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, araştırma sonuçları, din görevlilerinin tasavvufa yönelik tutumlarının farklı boyutlarda değişiklik gösterdiğini ve mesleki gelişim ile sosyal ilişkiler açısından daha olumlu, an-

³³ Zehra Aşçı, *Ortaokul Ders Kitaplarındaki Tasavvufi Konular Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme* (Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 54.

³⁴ Akkur, “Üniversite Öğrencilerinin Tasavvuf, Tarikat ve Rabıta Olgusuna Bakışı: Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği”, 1292.

cak dini yaklaşım açısından daha temkinli olduklarını ortaya koymaktadır.

Gruplar arasında farklılıkları ortaya koyacak testlerin analizine geçmeden önce faktörlerin normallik değerleri incelenmiş ve çarpıklık/basıklık değerlerine bakılmıştır. Ölçekte yer alan dört faktörün çarpıklık ve basıklık değerleri incelendiğinde, Skewness (çarpıklık) değerlerinin -1,47 ile +0,39 arasında, Kurtosis (basıklık) değerlerinin ise -1,08 ile +1,36 arasında değiştiği belirlenmiştir. Literatürde, “çarpıklık ve basıklık değerlerinin -1,5 ile +1,5 aralığında olması, verilerin normal dağılım gösterdiğini” ifade etmektedir.³⁵ Bu bulgular, verilerin normal dağılım sergilediğini ve parametrik testlerin uygulanabileceğini göstermektedir.

3.2. Görev Yerlerine Göre Din Görevlilerinin Tasavvufa İlişkin Tutumları

Din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumları üzerinde çalışmaları görev yeri değişkeninin anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen T testi sonuçları Tablo 7’de sunulmuştur:

Tablo 7: Görev Yeri Değişkenine Göre Din Görevlilerinin Tasavvuf Tutumları

Faktör	Görev yeri	N	$\bar{X}$	Sd	t	p
Bireysel dini gelişim	İl merkezi	87	3,48	0,91	-0,99	0,32
	İlçe ve köy	107	3,62	0,94		
Mesleki gelişim	İl merkezi	87	4,46	0,72	1,94	0,05
	İlçe ve köy	107	4,24	0,82		
Dini yaklaşım	İl merkezi	87	2,90	1,02	-1,57	0,11
	İlçe ve köy	107	3,14	1,11		
Sosyal iletişim	İl merkezi	87	4,47	0,77	2,58	0,01*
	İlçe ve köy	107	4,15	0,96		

$p < 0,05$

³⁵ Büyüköztürk, *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*, 183; Darren George – Paul Mallery, *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference 17.0* (Pearson, Boston, 2010); Debbie L. Hahs-Vaughn – Richard G. Lomax, *An Introduction to Statistical Concepts* (London: Routledge, 2013).

Görev yerlerine göre din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarına bakıldığında sosyal iletişim boyutunda il merkezinde görev yapanlar lehine anlamlı düzeyde farklılık olduğu görülmektedir. İl merkezinde görev yapanlar “sosyal iletişim” boyutunu $\bar{X}=4,47$ puanla değerlendirirken, ilçe veya köyde görev yapanlar $\bar{X}=4,15$ puanla değerlendirmişlerdir. Diğer faktörlerde ise gruplar arasında anlamlı düzeyde bir farklılık oluşturacak sonuca ulaşılmamıştır. Elde edilen bulgular incelendiğinde, il merkezindeki din görevlilerinin sosyal iletişim boyutu bakımından tasavvufa ilişkin tutumlarının ilçe veya köyde görev yapanlara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. İl merkezindeki din görevlilerinin tasavvufun sosyal iletişim boyutuna ilişkin tutumlarının daha yüksek olmasının sebepleri arasında, şehir hayatının geniş sosyal çevreler sunması ve tasavvufi çevrelerle daha fazla etkileşim imkânı olabilir. Ayrıca il merkezindeki din görevlileri, insanlarla etkili iletişim kurmak ve toplumsal rehberlik rolünü üstlenmek için tasavvufi yaklaşıma daha fazla başvurabilirler. Dolayısıyla ilçe/köylerde görev yapan din görevlilerinin muhatap oldukları insanların dini anlayış ve fikri gelişimlerinin çeşitliliği bakımından il merkezinde görev yapan din görevlilerine göre daha az farklılık arz etmesi, sosyal iletişim boyutunda bu farklılığın ortaya çıkmasının sebebi olarak kabul edilebilir.

3.3. Ünvanlarına Göre Din Görevlilerinin Tasavvufa İlişkin Tutumları

Din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumları üzerinde ünvan değişkeninin anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen testlerin sonuçları Tablo 8’de sunulmuştur:

Tablo 8: Ünvan Değişkenine Göre Din Görevlilerinin Tasavvuf Tutumları

Faktör	Levene		ANOVA		Brown-Forsythe		Aralarında Farklılık Olan Grup-
	Statistik	p	F	p	Statistik ^a	p	
Bireysel dini gelişim	1,80	0,16	0,73	0,47	-	-	-
Mesleki gelişim	5,18	0,00*	-	-	3,66	0,03*	KKÖ>İMİH
Dini yaklaşım	1,70	0,18	4,26	0,01*	-	-	İMİH>KKÖ İMİH>MK

Sosyal iletişim	12,22	0,00*	-	-	9,09	0,00**	KKÖ>İMİH MK>İMİH
-----------------	-------	-------	---	---	------	--------	---------------------

$p<0,05$; $p<0,01$; KKÖ: Kur'an kursu öğreticisi; İMİH: İmam-hatip; MK: Müezzin-kayyım

Din görevlilerinin ünvanlarına göre tasavvufa ilişkin tutumları incelendiğinde, bireysel dini gelişim boyutu hariç diğer tüm faktörlerde gruplar arasında anlamlı farklılıklar olduğu görülmüştür. Bu farklılığın hangi gruplar arasında ortaya çıktığını tespit etmek için LSD testi uygulanmış ve elde edilen sonuçlar analiz edilmiştir. Buna göre mesleki gelişim faktöründe Kur'an kursu öğreticileri lehine, dini yaklaşım faktöründe imam-hatipler lehine, sosyal iletişim faktöründe ise Kur'an kursu öğreticileri ve müezzin-kayyımlar lehine bir farklılığın olduğu görülmüştür. Puanlar incelendiğinde mesleki gelişim faktörünü Kur'an kursu öğreticileri $\bar{X}=4,52$ puanla değerlendirenken, imam-hatipler $\bar{X}=4,22$ puanla değerlendirmişlerdir. Dini yaklaşım faktörünü imam-hatipler $\bar{X}=3,20$ puanla değerlendirirken, Kur'an kursu öğreticileri $\bar{X}=2,79$, müezzin-kayyımlar ise $\bar{X}=2,61$ puanla değerlendirmişlerdir. Sosyal iletişim faktörünü müezzin-kayyımlar $\bar{X}=4,76$ puanla ve Kur'an kursu öğreticileri $\bar{X}=4,51$ puanla değerlendirirken imam-hatipler ise $\bar{X}=4,14$ puanla değerlendirmişlerdir.

1158| db

Araştırma sonuçları din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarının mesleki rollerine bağlı olarak farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Kur'an kursu öğreticileri, bireysel eğitim ve rehberlik süreçlerinde daha fazla yer aldıkları için tasavvufun mesleki gelişim ve sosyal iletişim boyutlarına daha yüksek puan vermiş görünmektedirler. Eğitim süreçleri, sabır, müsamaha ve etkili iletişim gerektirdiğinden, tasavvufun insan ilişkilerini düzenleyen değerlerine daha fazla önem vermeleri muhtemeldir. Ayrıca Kur'an kursu öğreticilerinin özellikle çocuklar ve kadınlarla yoğun iletişim içinde olmaları, onlarla duygusal bağ kurma şeklindeki tasavvufi yaklaşımı daha fazla benimsemelerini sağlamış olabilir. Zira okul öncesi eğitim bağlamında tasavvufi eğitim başlıklı bir çalışmada da tasavvufi düşüncenin içerdiği pek çok eğitim ilke ve yönteminin, bugünün din eğitimcisine manevi gelişimi destekleme noktasında rehberlik

edebileceği ifade edilmektedir.³⁶ İmamlar ise cemaate hutbe ve vaazlar aracılığıyla dini bilgileri aktaran ve dini rehberlik yapan kişiler olarak tasavvufî anlayışı daha çok fikhî çerçevede ele almışlardır. Bu sebeple imamların dini yaklaşım boyutunu daha yüksek şekilde değerlendirdikleri söylenebilir.

3.4. Cinsiyet Değişkenine Göre Din Görevlilerinin Tasavvufa İlişkin Tutumları

Din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumları üzerinde cinsiyet değişkenine bağlı olarak anlamlı bir farkın olup olmadığını incelemek üzere uygulanan T testi sonuçları Tablo 9’da sunulmuştur:

Tablo 9: Cinsiyet Değişkenine Göre Din Görevlilerinin Tasavvuf Tutumları

Faktör	Görev yeri	N	$\bar{X}$	Sd	t	p
Bireysel dini gelişim	Kadın	57	3,43	0,81	-1,20	0,22
	Erkek	137	3,61	0,97		
Mesleki gelişim	Kadın	57	4,52	0,65	2,28	0,02*
	Erkek	137	4,26	0,83		
Dini yaklaşım	Kadın	57	2,79	0,93	-2,01	0,04*
	Erkek	137	3,13	1,11		
Sosyal iletişim	Kadın	57	4,51	0,62	2,54	0,03*
	Erkek	137	4,21	0,97		

$P < 0,05$

Cinsiyet değişkenine göre din görevlilerinin tasavvufa yönelik tutumları incelendiğinde, bireysel dini gelişim boyutu dışında kalan tüm faktörlerde gruplar arasında anlamlı farklılıklar olduğu belirlenmiştir. Mesleki gelişim ve sosyal iletişim faktörlerinde kadın din görevlileri lehine, dini yaklaşım faktöründe ise erkek din görevlileri lehine bir farklılığın olduğu görülmüştür. Puanlar incelendiğinde mesleki gelişim faktörünü kadınlar $\bar{X}=4,52$ puanla değerlendirirken, erkekler $\bar{X}=4,26$ puanla değerlendirmişlerdir. Sosyal iletişim

³⁶ Emine Elif Çakmak İgalcı, *Okul Öncesi Eğitim Bağlamında Tasavvufî Eğitim (Tasavvufî Ahlak Bazında Manevî Eğitim)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 303.

faktörünü kadınlar $\bar{X}=4,51$ puanla değerlendirirken erkekler ise $\bar{X}=4,21$ puanla değerlendirmişlerdir. Dini yaklaşım faktörünü ise erkekler $\bar{X}=3,13$ puanla değerlendirirken kadınlar $\bar{X}=2,79$ puanla değerlendirmişlerdir.

Kadın din görevlilerinin mesleki gelişim, dini yaklaşım ve sosyal iletişim boyutlarında daha yüksek puan vermesi, onların eğitim, manevi rehberlik ve sosyal dayanışma rollerinin etkisiyle şekillenmiş olabilir. Mesleki gelişim bağlamında tasavvufun ahlaki olgunlaşma ve sürekli gelişim vurgusunun kadın din görevlileri tarafından mesleki bir gereklilik olarak görülmesi; dini yaklaşım bağlamında ise kadınların dini anlayışlarının daha çok manevi ve duygusal bir çerçevede şekillenmesiyle açıklanabilir. Sosyal iletişim boyutunda ise kadınların daha çok çocuklar ve kadınlar birebir etkileşimde olduklarından, sosyal ilişkilerde empati, merhamet ve müsamaha gibi tasavvufi değerleri daha fazla kullanmalarından kaynaklandığı şeklinde yorumlanabilir. Ancak bireysel dini gelişim boyutunda kadın ve erkek din görevlileri arasında anlamlı bir fark bulunmaması, tasavvufun bu yönünün daha çok bireysel bir süreç olmasından ve kişisel çabayla ilerlemesinden kaynaklanıyor olabilir.

1160| db

3.5. Yaşlarına Göre Din Görevlilerinin Tasavvufa İlişkin Tutumları

Din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumları üzerinde yaş değişkenine bağlı olarak anlamlı bir farkın olup olmadığını incelemek üzere uygulanan testlerin sonuçları Tablo 10'da sunulmuştur:

Tablo 10: Yaş Değişkenine Göre Din Görevlilerinin Tasavvuf Tutumları

Faktör	Levene		ANOVA		Brown-Forsythe		Aralarında Farklılık Olan Gruplar
	Statistic	p	F	p	Statistic ^a	p	
Bireysel dini gelişim	0,90	0,44	1,40	0,24	-	-	-

Mesleki gelişim	2,32	0,07	3,87	0,01*	-	-	25-34 yaş > 18-24 yaş 35-44 yaş > 18-24 yaş 45+ yaş > 18-24 yaş
Dini yaklaşım	5,84	0,00**	-	-	0,97	0,41	-
Sosyal iletişim	4,98	0,00**	-	-	2,31	0,09	-

$p < 0,05$

Yaşlarına göre din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarına bakıldığında mesleki gelişim boyutunda 18-24 yaş grubu aleyhine anlamlı düzeyde farklılık olduğu görülmektedir. 18-24 yaş grubundaki din görevlileri “mesleki gelişim” boyutunu $\bar{X}=3,57$ puanla değerlendirirken, 25-34 yaş grubundakiler $\bar{X}=4,25$ puanla, 35-44 yaş grubundakiler $\bar{X}=4,48$ puanla, 45+ yaş grubundakiler ise $\bar{X}=4,36$ puanla değerlendirmişlerdir. Diğer faktörlerde ise gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ayrımı ortaya koyan bir bulguya ulaşılmamıştır.

Yaş arttıkça mesleki gelişim açısından tasavvufa daha fazla önem verilmesi, deneyimle birlikte mesleki yeterlilik ve manevi rehberliğe duyulan ihtiyacın artmasından kaynaklanıyor olabilir. Genç din görevlileri, mesleki gelişimlerini daha çok formel eğitim ve akademik bilgi üzerinden şekillendirirken, yaş ilerledikçe bireyler manevi olgunlaşma ve tasavvufi değerlerin mesleki hayattaki rolünü daha iyi kavrayabilirler. Ancak bireysel dini gelişim, dini yaklaşım ve sosyal iletişim gibi alanlar daha çok kişisel inanç ve karakterle ilişkili olduğu için yaş değişkeni bu alanlarda belirleyici bir faktör olmamış olabilir.

3.6. Öğrenim Durumlarına Göre Din Görevlilerinin Tasavvufa İlişkin Tutumları

Din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumları üzerinde öğrenim durumu değişkenine bağlı olarak anlamlı bir farkın olup olmadığını

incelemek üzere uygulanan testlerin sonuçları Tablo 11’de sunulmuştur:

Tablo 11: Öğrenim Durumlarına Göre Din Görevlilerinin Tasavvuf Tutumları

Faktör	Levene	ANOVA			Aralarında Farklılık Olan Gruplar
	Statis-tic	p	F	p	
Bireysel dini gelişim	2,10	0,66	1,22	0,29	-
Mesleki gelişim	2,05	0,07	1,91 0,09		-
Dini yaklaşım	0,91	0,47	1,60	0,16	-
Sosyal iletişim	1,51	0,18	1,36	0,24	-

$p < 0,05$

Öğrenim durumlarına göre din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarına bakıldığında gruplar arasında anlamlı düzeyde bir farklılık oluşturacak sonuca ulaşılmamıştır. Elde edilen bulgulara bakıldığında katılımcıların lise, üniversite ve lisansüstü gibi öğrenim farklılığının din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumları üzerinde gruplar arasında anlamlı bir farklılığa sebep olmadığı görülmüştür. Din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarının öğrenim durumuna göre farklılaşmaması, tasavvufi eğilimlerin akademik eğitimden çok bireysel inanç, manevi deneyimler ve mesleki uygulamalarla şekillenmesiyle açıklanabilir. Din görevlilerinin temel düzeyde ortak bir dini eğitim geçmişi, mesleki rolün getirdiği ortak değerler ve tasavvufun daha çok bireysel tecrübe ile benimsenen bir alan olması, öğrenim seviyesi arttıkça veya azaldıkça bu tutumlarda belirgin bir değişiklik oluşmasını engellemiş olabilir.

3.7. Kıdem Değişkenine Göre Din Görevlilerinin Tasavvufa İlişkin Tutumları

Din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumları üzerinde kıdem değişkenine bağlı olarak anlamlı bir farkın olup olmadığını incelemek üzere uygulanan testlerin sonuçları Tablo 12’de sunulmuştur:

Tablo 12: Kıdem Değişkenine Göre Din Görevlilerinin Tasavvuf Tutumları

Faktör	Levene		ANOVA		Brown-Forsythe		Aralarında Farklılık Olan Gruplar
	Statis-tic	p	F	p	Statis-tic ^a	p	
Bireysel dini gelişim	0,65	0,57	3,79	0,01*	-	-	5-9 yıl > 15+ yıl 10-14 yıl > 15+ yıl
Mesleki gelişim	1,89	0,13	1,94	0,12	-	-	-
Dini yaklaşım	1,37	0,25	2,16	0,94	-	-	-
Sosyal iletişim	3,72	0,01*	-	-	1,63	0,18	-

p<0,05

Kıdem değişkenine göre din görevlilerinin tasavvufa yönelik tutumları incelendiğinde, bireysel dini gelişim boyutunda gruplar arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık bulunduğu belirlenmiştir. Analiz sonuçlarına göre 5-9 yıl ve 10-14 yıl çalışmış olanlar lehine bir farklılığın olduğu görülmüştür. Puanlar incelendiğinde bireysel dini gelişim faktörünü 5-9 yıl arasında din görevlisi olarak çalışanlar $\bar{X}=3,78$ puanla, 10-14 yıl arasında din görevlisi olarak çalışanlar $\bar{X}=3,80$ puanla değerlendirirken, bu faktörü 1-14 yıl arasında din görevlisi olarak çalışanlar $\bar{X}=3,32$ puanla ve 15+ yıl din görevlisi olarak çalışanlar ise $\bar{X}=3,36$ puanla değerlendirmişlerdir.

Meslekteki kıdemi daha az olan din görevlilerinin bireysel dini gelişim boyutunda daha yüksek puan vermesi, onların manevi kimliklerini güçlendirmede tasavvufu bir rehber olarak görmeleriyle açıklanabilir. Öte yandan, kıdem arttıkça mesleğin getirdiği sorumluluklar ön plana çıkabilir, bu da bireysel manevi gelişime verilen

önemin zamanla azalmasına neden olabilir. Ancak diğer boyutlarda kıdeme bağlı bir farklılık görülmemesi, din görevlilerinin dini yaklaşım, mesleki gelişim ve sosyal iletişim konularında mesleki deneyimden bağımsız olarak benzer tutumlara sahip olduklarını göstermektedir.

Sonuç

Din görevlilerinin tasavvuf hakkındaki tutumlarını belirlemek için bir ölçek geliştirmek ve bu ölçekle bir uygulama çalışması yapmak amacıyla yürütülen bu çalışma 2023 yılında Çorum ilinde gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında test edilen iki temel hipotez de istatistiksel analizler neticesinde doğrulanmıştır. Bu doğrultuda, geliştirilen ölçeğin din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarını geçerli ve güvenilir biçimde ölçebildiği belirlenmiş; ayrıca din görevlilerinin bu tutumlarının demografik değişkenlere göre anlamlı düzeyde farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Ulaşılan bulgular, ölçeğin bilimsel yeterliliğini ve tasavvufi tutumların çok boyutlu yapısını ortaya koymaktadır. Buna göre;

1164| db

H1: Din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarını ortaya koymak için geliştirilen ölçek formu, tasavvufa ilişkin tutumları ölçmede geçerli ve güvenilirirdir.

Yapılan açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri sonucunda ölçeğin dört faktörlü yapısının istatistiksel olarak anlamlı ve kuramsal olarak tutarlı olduğu, güvenirlik analizlerinde ise Cronbach Alpha katsayılarının yüksek düzeyde bulunduğu görülmüştür. Bu bulgular, ölçeğin tasavvufa ilişkin tutumları geçerli ve güvenilir bir biçimde ölçebileceğini ortaya koymaktadır.

H2: Din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumları çeşitli demografik değişkenlere göre anlamlı farklılık göstermektedir.

Analiz sonuçları, din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarının görev yeri, ünvan, cinsiyet, yaş, öğrenim durumu ve kıdem şeklindeki demografik değişkenlere göre anlamlı farklılıklar gösterdiğini ortaya koymuştur. Bu durum, demografik özelliklerin tasavvufi tutumlar üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

Çalışmanın birinci aşamasında geliştirilen ölçeğin psikometrik özellikleri şu şekildedir:

Ölçeğin geçerlik analizine geçilmeden önce KMO testi uygulanmış ve sonucunda değerin 0,89 olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, Bartlett testi sonucunda $X^2=2877,63$; $p=0,00$ değerinin anlamlı olduğu belirlenmiştir. Bu bulgular, örneklem sayısının faktör analizine uygun olduğunu ve ölçeğin bu analiz açısından mükemmel bir uyum düzeyine sahip olduğunu göstermektedir. Ardından AFA gerçekleştirilerek ölçeğin dört faktörden oluşan ve toplamda 23 maddeyi içeren bir yapıya sahip olduğu, ayrıca toplam varyansın %65,96'sını açıkladığı belirlenmiştir. Promax eğik döndürme yöntemi ile yapılan analiz sonucunda, faktör yük değerlerinin 0,90 ile 0,45 arasında değiştiği belirlenmiştir. Bu bulgular, ölçeğin birbirleriyle yüksek düzeyde ilişkili maddelerden oluştuğunu ve yapı geçerliliğini sağlayabilecek nitelikte olduğunu göstermektedir. Ölçekte yer alan faktörler şu şekilde adlandırılmıştır: Birinci faktör (8 madde): bireysel dini gelişim; ikinci faktör (6 madde): mesleki gelişim; üçüncü faktör (5 madde): dini yaklaşım; dördüncü faktör (4 madde): sosyal iletişim.

İkinci uygulamanın ardından yapılan DFA sonuçlarına göre, $X^2=1,94$ ve RMSEA=0,07 olarak hesaplanmıştır. Elde edilen bulgular, X^2 ve RMSEA değerlerinin modelle iyi uyum sağladığını göstermektedir. Diğer uyum indeksleri incelendiğinde, SRMR=0,08, CFI=0,92, IFI=0,92, TLI/NNFI=0,91, PGFI=0,67 ve PNFI=0,75 değerleri elde edilmiştir. Bu sonuçlar, Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) sonucunda belirlenen yapının, ikinci uygulamada da istatistiksel olarak kabul edilebilir bir uyum sergilediğini ortaya koymaktadır.

db | 1165

AFA ve DFA analizlerine dayanarak, ölçeğin geçerli bir ölçme aracı olduğu söylenebilir. Bu analizler sonucunda iyi uyum sağladığı belirlenen 23 maddelik ve 4 faktörlü ölçek, güvenirlik analizine tabi tutulmuştur. Yapılan analizler sonucunda, ölçeğin tamamı için Cronbach's Alpha katsayısı 0,90 olarak hesaplanmıştır. Ayrıca, dört faktörün Cronbach's Alpha değerleri sırasıyla 0,92, 0,82, 0,89 ve 0,84 şeklinde tespit edilmiştir. Bu bulgular, ölçek maddeleri arasında güçlü bir iç tutarlılığın mevcut olduğunu ve ölçeğin birbirleriyle yüksek ilişki düzeyine sahip maddelerden oluştuğunu ortaya koymaktadır. Tüm bu analizlerin sonucu olarak 23 maddeden oluşan "Din Görevlilerinin Tasavvuf Tutumları Ölçeği"nin din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarını ortaya çıkarmak için geçerliliği ve

güvenirliği sağlanmış bir ölçme aracı olarak kullanılmaya uygun olduğu söylenebilir.

Çalışmanın ikinci aşamasında din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarını ortaya koymak üzere geliştirilen ölçeğin uygulaması yapılmış ve şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Araştırmada din görevlilerinin tasavvufun mesleki gelişim ve sosyal iletişim boyutuna ilişkin tutumlarının “tamamen katılıyorum” düzeyinde, bireysel gelişim boyutuna ilişkin tutumlarının “katılıyorum” düzeyinde ve dini yaklaşım boyutuna ilişkin tutumlarının ise “kararsız” olduğu tespit edilmiştir. Buna göre din görevlilerinin bireysel dini yaşantılarında tasavvufa ihtiyaç duydukları; muhatap oldukları insanlar ve gruplarla sosyal iletişim kurmasında tasavvuf alanında elde ettiği bilgilerin katkısı olduğu ortaya çıkmaktadır. Araştırma sonuçları, din görevlilerinin tasavvufa yönelik tutumlarının farklı boyutlarda değişiklik gösterdiğini ve mesleki gelişim ile sosyal ilişkiler açısından daha olumlu, ancak dini yaklaşım açısından daha temkinli olduklarını ortaya koymaktadır.

1166| db

Araştırmada il merkezindeki din görevlilerinin sosyal iletişim boyutu bakımından tasavvufa ilişkin tutumlarının ilçe veya köydeki din görevlilerine göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Buna göre il merkezindeki din görevlilerinin insanlarla etkili iletişim kurmak ve toplumsal rehberlik rolünü üstlenmek için tasavvufi yaklaşıma daha fazla başvurdukları söylenebilir. Araştırma sonuçları din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarının mesleki rollerine bağlı olarak farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur. Buna göre Kur'an kursu öğreticileri bireysel eğitim ve rehberlik süreçlerinde daha fazla yer aldıkları için tasavvufun mesleki gelişim ve sosyal iletişim boyutlarında, imamlar ise cemaate hutbe ve vaazlar aracılığıyla dini bilgileri aktaran ve dini rehberlik yapan kişiler olarak dini yaklaşım boyutunda öne çıkmıştır.

Araştırmada kadın din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarının mesleki gelişim, dini yaklaşım ve sosyal iletişim boyutlarında erkek din görevlilerine göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Bunun sebebi olarak kadınların daha çok çocuklar ve kadınlarla birebir etkileşimde olduklarından, sosyal ilişkilerde empati, merhamet ve müsamaha gibi tasavvufi değerleri daha fazla kullanmalarından kaynaklandığı söylenebilir. Bulgular yaş bakımından incelendiğinde, 18-24 yaş grubundaki din görevlilerinin mesleki gelişim boyutu

bakımından tasavvufa ilişkin tutumlarının daha ileri yaş grubundaki din görevlilerine göre düşük olduğu görülmüştür. Bu bulgulardan din görevlilerinden yaşı daha ileride olanların mesleki gelişim ihtiyacını daha fazla hissettiği ve bu anlamda kendilerini geliştirmede daha fazla tasavvufa başvurduğu söylenebilir. Meslekteki kıdem değişkeni bağlamında ise kıdemi daha az olan din görevlilerinin bireysel dini gelişim boyutunda öne çıktığı görülmüştür. Bunun sebebi olarak, meslekte görece yeni olanların manevi kimliklerini güçlendirmede tasavvufu bir rehber olarak görmeleri ve kıdem arttıkça mesleğin getirdiği sorumlulukların ön plana çıkması şeklinde açıklanabilir.

Din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumları üzerinde gruplar arasında anlamlı farklılığa sebep olmayan tek değişkenin öğrenim durumu olduğu tespit edilmiştir. Katılımcılar arasında liseden İLİ-TAM'a, İlahiyat Fakültesinden lisansüstü eğitime kadar farklı öğrenim durumlarına sahip din görevlileri olmasına rağmen öğrenim durumunun din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumları üzerinde farklılığa sebep olmadığı görülmüştür. Bunun sebebi olarak tasavvufi eğilimlerin akademik eğitimden çok bireysel inanç ve manevi deneyimler olabilir. Ayrıca din görevlilerinin temel düzeyde ortak bir dini eğitim geçmişi, mesleki rolün getirdiği ortak değerler ve tasavvufun daha çok bireysel tecrübe ile benimsenen bir alan olması, öğrenim seviyesi arttıkça ya da azaldıkça bu tutumlarda değişiklik oluşmasını engellemiş olabilir.

db | 1167

Araştırmada elde edilen bulgular doğrultusunda, din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarını destekleyici ve mesleki süreçlerine katkı sağlayıcı çeşitli öneriler sunulabilir. Öncelikle, din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarının mesleki rollerine bağlı olarak değiştiği göz önüne alındığında, özellikle sosyal iletişim ve mesleki gelişim alanlarında tasavvufun temel ilkelerinin aktarıldığı hizmet içi eğitim programları düzenlenebilir. Kur'an kursu öğreticilerinin ve kadın din görevlilerinin rehberlik ve bireysel eğitim süreçlerinde tasavvufi yaklaşımdan daha fazla yararlanabilmeleri için empati temelli iletişim becerileri ve rehberlik rollerini güçlendirecek projeler ve çalışmalar teşvik edilebilir.

Genç din görevlilerinin bireysel dini gelişime daha fazla önem vermeleri, onların meslek hayatına yeni adım attıklarında tasavvufu bir rehber olarak görme eğiliminde olduklarını göstermektedir. Bu nedenle, tasavvufun bireysel gelişim süreçlerini destekleyici yönle-

rinden yararlanmalarını sağlamak amacıyla; görevdeki din görevlileri için hizmet içi eğitim programlarının, aday din görevlileri için ise Diyanet Akademi bünyesinde eğitimlerin planlanıp uygulanması yerinde olacaktır. Ayrıca, araştırma sonuçları, din görevlilerinin tasavvufa ilişkin tutumlarının öğrenim durumuna göre değişmediğini ortaya koymuştur. Bu durum, tasavvufi eğilimlerin akademik bilgilerden ziyade bireysel deneyimler ve manevi yaşantılarla şekillendiğini göstermektedir. Bu çerçevede, din görevlilerinin tasavvuf ekollerini ve günümüz insanına yansımalarını anlamayı sağlayacak programlar düzenlenebilir.

Araştırmacılar açısından bakıldığında, tasavvufun din görevlileri üzerindeki etkisini daha derinlemesine incelemek amacıyla nitel çalışmaların artırılması yararlı olacaktır. Özellikle, din görevlilerinin meslek hayatlarında tasavvufi değerleri nasıl yorumladıkları, tasavvufun mesleki rehberlik süreçlerine katkısı ve manevi destek mekanizması üzerine saha çalışmaları gerçekleştirilebilir. Tasavvufa yönelik farklı yaklaşımlarını detaylandıran çalışmaların artırılması, bu bağlamda yaş, cinsiyet, öğrenim durumu, kıdem vb. faktörlerin tasavvufi yönelimlerde nasıl bir rol oynadığını daha iyi anlamaya yardımcı olabilir.

Bununla birlikte, tasavvufun mesleki tükenmişlik, manevi doyum ve mesleki motivasyon üzerindeki etkileri araştırılarak, din görevlileri için tasavvufi rehberlik yaklaşımlarının geliştirilmesi sağlanabilir. Sonuç olarak, tasavvufun din görevlileri için manevi destekleyici bir unsur olabileceği gerçeğinden hareketle, bu alanın mesleki süreçlerde daha etkin kullanılmasını sağlayacak akademik ve uygulamalı çalışmaların teşvik edilmesi büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Akkır, Ramazan. “Üniversite Öğrencilerinin Tasavvuf, Tarikat ve Rabıta Olgusuna Bakışı: Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği”. *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019), 1273-1298.
- Akman, Mustafa. “İtikâdî Mezhepler ve Fırkalar Bağlamında Tasavvuf ve Sûfilik’in Yeri”. *Dicle İlahiyat Dergisi* 25/2 (Ocak 2023), 334-373.
- Aşçı, Zehra. *Ortaokul Ders Kitaplarındaki Tasavvufi Konular Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme*. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Aytaç, Mustafa – Burcu Öngen, Burcu. “Doğrulayıcı Faktör Analizi ile Yeni Çevresel Paradigma Ölçeğinin Yapı Geçerliliğinin İncelenmesi”. *İstatistikçiler Dergisi: İstatistik ve Aktüerya* 5/1 (2012), 14-22.

- Baz, İbrahim. *Kadızedeliler ve Sivasiler Tartışması*. Ankara: Otto Yayınları, 2019.
- Bilkan, Ali Fuat. *Fakihler ve Sofuların Kavgası: 17. Yüzyılda Kadızedeliler ve Sivasiler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı, 2017.
- Büyüköztürk, Şener vd. *Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 36. Basım, 2024.
- Büyüköztürk, Şener. “Faktör Analizi: Temel Kavramlar ve Ölçek Geliştirmede Kullanımı”. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi* 32/32 (2002), 470-483.
- Büyüköztürk, Şener. *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 27. Basım, 2020.
- Can, Abdullah. *SPSS ile Bilimsel Araştırma Süresince Nicel Veri Analizi*. Ankara: Pegem Akademi, 4. Basım, 2016.
- Cebeci, Suat. *Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim*. Samsun: Bilay Yayınları, 2018.
- Çağrı, Mustafa. “Ahlak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/1-9. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Çakır, Şule. *Cuma Hutbeleri Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Tasavvuf Algısı (1980-2017)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çakmak, İgalcı, Emine Elif. *Okul Öncesi Eğitim Bağlamında Tasavvufî Eğitim (Tasavvufî Ahlak Bazında Manevî Eğitim)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Çelebi, Kâtip. *Mizanü’l-Hakk fî İhtiyari’l-Ehakk İhtilaf İçinde İtidal*. Haz. Süleyman Ulu- dağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Çınar, Hatice Acar. “Din Görevlilerinin Dindarlık Biçimleri ve Psikolojik İyilik Halleri: Sivas Örneği”. *Turkish Studies* 13/26 (2018), 1-18. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13986>
- Demirkol, Nihat. “Toplumsal Vahdetin İnşasında Tasavvufi Düşüncenin Rolü”. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 34 (Ekim 2023), 294-302. <https://doi.org/10.54600/igdirsosbilder.1312380>
- Devellis, Robert F. *Ölçek Geliştirme Kuram ve Uygulamalar*. ed. Tarık Totan. Ankara: Nobel Yayınları, 2014.
- Duran, Hüseyin Emre. *Rol Model Olarak Din Görevlileri*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2023.
- Durmuş, Ali. *Osmanlı Hanefîlerinin Hanefîliğe Eleştirisi: Kadızedeliler Hareketi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Erginli, Zafer. “İslâm Medeniyetinin İnsan Tasavvuru ve Tasavvuf Üzerine”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 21/1 (2010), 40-51.
- Erginli, Zafer. “Tasavvuf”. *İlahiyat Atlası*. Ed. Bayramali Nazıroğlu vd. 363-386. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Erkuş, Adnan. *Psikolojide Ölçme ve Ölçek Geliştirme I: Temel Kavramlar ve İşlemler*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2021.
- Eryücel, Sema. “Din Görevlilerinde Dini Düşünme Stilleri ve Dini Başa Çıkma”. *Turkish Studies* 12/15 (2017), 101-122. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12006>
- George, Darren – Mallery, Paul. *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference 17.0*. Boston: Pearson, 10. Basım, 2010.
- Hahs-Vaughn, Debbie L. – Lomax, Richard G. *An Introduction to Statistical Concepts*. London: Routledge, 2013.
- Karakoç, Fatma Yeşim – Dönmez, Levent. “Ölçek Geliştirme Çalışmalarında Temel İlkeler”. *Tıp Eğitimi Dünyası* 13/40 (2014), 39-49.
- Karataş, Gülşen. *Tarikatlara Yönelmenin Sosyo-Kültürel ve Psikolojik Nedenleri*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Kline, Theresa J. B. *Psychological Testing A practical Approach to Design and Evaluation*. CA: SAGE Publications, 2005.

- Koçak, Duygu vd. “Faktör Sayısının Belirlenmesinde Map Testi, Paralel Analiz, K1 ve Yamaç Birikinti Grafiği Yöntemlerinin Karşılaştırılması”. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 13/1 (2016), 330-359.
- Öngören, Reşat. “Tasavvuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/119-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özdoğan, Öznur. “İnsana Manevi-Psikolojik Yaklaşım”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 77-102.
- Tabachnick, Barbara G. – Linda S. Fidell. *Using Multivariate Statistics*. New York: Allyn and Bacon, 2007.
- Taş, Kemaleddin. *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.
- Tavşancıl, Ezel. *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2014.
- Seçer, İsmail. *Psikolojik Test Geliştirme ve Uyarlama SPSS ve LISREL Uygulamaları*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2. Basım, 2018.
- Yaşhoğlu, M. Murat. “Sosyal Bilimlerde Faktör Analizi ve Geçerlilik: Keşfedici ve Doğrulamalı Faktör Analizlerinin Kullanılması”. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi* 46 (2017), 74-85.
- Yurdugül, Halil. “Ölçek Geliştirme Çalışmalarında Kapsam Geçerliği İçin Kapsam Geçerlik İndekslerinin Kullanılması”. *XIV. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi* 1 (2005), 771-774.
- Yurtkoru, E. Serra vd. *Sosyal Bilimlerde SPSS’le Veri Analizi*. İstanbul: Beta Basım Yayın, 7. Basım, 2018.